

ХЎЖА БУЗРУКТЕПА ЁДГОРЛИГИ ТЎҒРИСИДА ЯНГИ МАЪЛУМОТЛАР

*Суюнов Самаритдин Саматович, Самарқанд
археология институти катта илмий ходими*

NEW INFORMATION ABOUT KHOJA BUZRUKTEPA MONUMENT

*Suyunov Samaritdin Samatovich, senior researcher of
Samarkand Archaeological Institute*

НОВАЯ ИНФОРМАЦИЯ О ПАМЯТНИКЕ ХОДЖА БУЗРУКТЕПА

*Суюнов Самаритдин Саматович, старший
научный сотрудник Самаркандского археологического
института*

<https://orcid.org/0009-0001-3695-088X>

e-mail:

suyunosamar.1963@gmail.com

Аннотация: Мақолада, Жанубий Сугднинг жануби-шарқий қисмида Ғузор воҳасида жойлашган Хўжа Бузруктепа ёдгорлигининг ўрганилиши тарихи билан боғлиқ янги маълумотлар келтирилган. Хўжа Бузруктепа ёдгорлиги Ғузор воҳасининг энг йирик ёдгорликларидан бири бўлиб, археологлар томонидан арк деб ҳисобланган тепалик қалъанинг ташқарисидан эканлиги айтилган. Ёдгорликда олиб борилган сўнги қазув тадқиқотлари бу фикрни ҳақиқатдан бир оз узоқроқ эканлигини кўрсатади. Хўжа Бузруктепа қалъаси айнан IX-X асрларга келиб, шаҳристонга айланган деган фикрлар эса тўғри. Чунки ўтказилган тадқиқотлар натижасида олинган янги маълумотлар ёдгорликни уч қисмдан (арк, шаҳристон ва рабод) иборат эканлигини кўрсатади.

Ёдгорликнинг жанубий қисмида алоҳида жойлашган, кўриниши айлана шаклда бўлган умумий майдони тахминан 100 м² яқин бўлган жойда олиб борилган қазув тадқиқотлари натижасида белгиланган майдоннинг гарбий томонидан ёйсимон кўринишига эга бўлган катта (блок) хом гиштлардан тик қилиб терилган ишоот борлиги аниқланди. Бу тахминан илк ўрта асрлар минорасининг ички томони бўлган бўлиши мумкин деган фикрга келинди. Бундан ташқари қазимишадан, хона девор қолдиқлари, унинг марказидан эса пишган гиштдан қилинган сандал ўчоқ, ўша жойдан металлга тақлид қилиб ясалган бутун сопол кўза, ишишадан ясалган кичик колба, мис танга қайд этилди. Хулоса қилиб шуни айтиши мумкинки, Хўжа Бузруктепа ёдгорлигининг очиб ўрганилган ҳудудидаги меъморий ишоот (девор, пол, хом гишт), қолдиқлари ва олинган археологик ашёлар мажмуани тахминан XI-XII асрларга оид эканлигини кўрсатади.

Калим сўзлар: Насаф, Кеш, Нахшаб, Пачкамар, Қўрғонча, Хусор, Искифағн, Кузвин, Қум, Субах, Катта Ўрадарё, Кичик Ўрадарё, Ибодатхона, Жом, Ингичка.

Abstract: The article presents new information related to the history of the study of the monument of Khoja Buzruktepa, located in the Guzor oasis in the south-eastern part of Southern Sogd. The monument of Khoja Buzruktepa is one of the largest monuments of the Guzor oasis, the hill, which archaeologists believe to be a citadel, is located outside the fortress. Recent excavations of the monument show that this idea is a little far from the truth. The assumption that in the IX-X centuries the fortress of Khoja Buzruktepa was a shahristan is more likely. Since the new information obtained as a result of the research shows that the monument consists of three parts (ark, shahristan and rabad). In the southern part of the monument, a large

structure made of raw brick was found with an arched shape on the western side of the allotted plot, located in a circular area of about 100 m². It has been suggested that this may have been the interior of an early medieval tower. Furthermore, the remains of the wall of the room were recorded from the excavation, and from its centre, a sandalwood kiln made of burnt brick, a whole ceramic jug, a small glass flask and a copper coin were recovered. In conclusion, we can say that the preserved architectural structure (wall, floor, raw brick) and the collection of archaeological finds from the investigated part of the monument Khoja Buzruktepa shows that it belongs to the XI-XII centuries.

Key words: Nasaf, Kesh, Nakhab, Pachkamar, Kurgancha, Husar, Iskifagn, Kuzvin, Kum, Subakh, Big Uradarya, Small Uradarya, templ, Jam, Ingichka.

Аннотация: В статье представлены новые сведения, связанные с историей изучения памятника Ходже Бузруктепы, расположенного в Гузорском оазисе в юго-восточной части Южного Согда. Памятник Ходже Бузруктепе является одним из крупнейших памятников Гузорского оазиса, холм, которого археологи считают цитаделью, находится за пределами крепости. Недавние раскопки памятника показывают, что эта идея немного далека от истины. Предположения о том, что в IX-X веках крепость Ходжа Бузруктепа была шахристаном является более вероятно. Так как, новая информация, полученная в результате исследования, показывает, что памятник состоит из трёх частей (арк, шахристан и рабад). В южной части памятника обнаружено крупное строение, построенное из сырцового кирпича, имеющее дугообразный вид с западной стороны отведенного участка, расположенного на круглой территории общей площадью около 100 м². Было высказано предположение, что это могло быть внутренней частью раннесредневековой башины. Кроме того, из раскопок зафиксированы остатки стены помещения, а из его центра – сандаловая печь из обожженного кирпича, целый керамический кувшин, небольшая стеклянная колба и медная монета. В заключение можно сказать, что сохранившаяся архитектурная конструкция (стена, пол, сырцовый кирпич) и коллекция археологических находок из исследованной части памятника Ходжа Бузруктепа показывает, что он относится к XI-XII вв.

Ключевые слова: Насаф, Кеш, Нахшаб, Пачкамар, Курганча, Хусар, Искифагн, Кузвин, Кум, Субах, Большая Урадарья, Малая Урадарья, храм, Джам, Ингичка.

КИРИШ. Қашқадарё воҳаси қадимданок табиий ва маъмурий жиҳатдан бир неча кичик воҳаларга бўлинган. Булар, Қашқадарёнинг юқори оқимида жойлашган Кеш (Китоб, Шаҳрисабз), қуйи оқимида жойлашган Насаф (Қарши) тарихийгеографик воҳаларидир. Гузор эса Қашқадарё вилоятининг жануби-шарқий қисмида алоҳида жойлашган воҳа ҳисобланади. Гузор воҳасида бир неча йиллар давомида археологик тадқиқотлар олиб борган йирик археолог олимлар Хўжа Бузруктепа ёдгорлиги тўғрисидаги ҳар хил илмий фаразлар келтириб ўтган. Бу фаразлар доимо бир-бирини инкор қилиб келади.

Юқорида олиб борилган тадқиқотлар натижаси ва илмий адабиётларнинг мавжуд таҳлили археолог тадқиқотчиларнинг фикрларини тўғри ёки нотўғри эканлигини, уларнинг илмий фаразларига аниқлик киритишга бўлган ҳаракатнинг бир белгиси деб қараш мумкин. Аммо, баъзи масалаларда бир-

бирларига нисбатан қарама-қарши қарашлар мавжуд бўлиб, тадқиқотчилар бир-бирини инкор қилишга ҳаракат қилгандай кўринади. Бўлажак тадқиқотларни ўтказишдан мақсад ҳам шу.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОД. Таъкидлаш жоизки, М.Е.Массон томонидан олиб борилган археологик тадқиқотларнинг энг муҳим жиҳатларидан бири албатта Гузор шаҳрининг XX аср бошларига оид тузилиши тўғрисидаги маълумотлар. М.Е.Массон гузорлик қариялардан Гузор шаҳрининг ички тузилиши, сақланиб қолган мудофаа деворлари, шаҳар маҳаллалари, кўчалар, шаҳар ичидаги меъморий иншоотлар, мадрасалар, саройлар ва бошқа жамоат бинолари, дарвозалар, уларнинг жойлашиши ва номлари тўғрисида анчагина маълумотлар берган [1.39-50].

Археолог Р.Ҳ.Сулаймонов эса Гузор воҳаси (тумани)да археологик қидирув тадқиқотлари олиб бориб, ўрганилган юздан

ортиқ археологик ёдгорликлар ичида Хўжа Бузруктепа ёдгорлигининг алоҳида аҳамиятга эга эканлигини айтиб, ёдгорликни воҳанинг шимоли-ғарбий қисмида жойлашган, алоҳида хусусиятга эга эканлигини кўрсатиб ўтган [2. 35–36].

Масалан, қадимшунос олим В.В.Бартольд Искифағн шаҳри ҳозирги Ғузор шаҳрининг жанубий қисмида жойлашган Эски боғ кишлоғи ўрнида бўлган ва “Искифағн” атамаси асрлар давомида ўзгариб бизгача “Эски боғ” атамасида етиб келганлигини, Субах эса Ғузор ўрнида бўлган, деган фикрни билдирган [3.189]. Тарихчи Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома” асарида Эрон ва Турон ўртасида бўлиб ўтган узоқ йиллар давомида олиб борилган жангларда мамлакат мудофаа салоҳиятини кучайтириш учун ҳам юқорида кўрсатилган шаҳарлар билан бир қаторда туркларнинг улуғ хони Афросиёб томонидан қадимги Ғузор шаҳрига асос солинганлигини таъкидлаган [4. 8–9].

Қадимшунос С.Б.Лунина эса Хўжа Бузруктепа ёдгорлигини ўрта аср ёзма манбаларида тилга олинган Искифағн шаҳрининг бизгача етиб келган харобалари деган фикрни беради [5. 28]. Умуман олганда қилиниши зарур бўлган тадқиқот ишлари кўп муаммоларни очишда ёрдам беради.

МЕТОД. Мавжуд мавзуни ёритиш давомида ёзма манба ва илмий адабиётларнинг бир неча услублари, жумладан юқоридаги маълумотларнинг қисий таҳлили, олинган сўнги археологик изланишлар маълумотлари, уларнинг даврий кетма-кетлиги тартибида ҳамда реал аниқликда фойдаланилди.

МУҲОКАМА. М.Е.Массон кўздан кечирган Хўжа Бузруктепа ёдгорлигининг тархига киритилган рабоднинг асосий қисми ўтган асрнинг 70-йилларида бузиб юборилганлигини таъкидлаган. Шу нуқтаи назардан фикр юритадиган бўлсак, Хўжа Бузруктепа арабларгача бўлган даврда ҳам Хузор (Ғузор) воҳасининг маркази бўлган деб тўлиқ айтишимиз мумкин. Хўжа Бузруктепа ўрта асрларга келиб, шаҳристон ва рабоддан иборат йирик ўрта аср шаҳарига айланган. Бу ўз-ўзидан юқорида тадқиқотлар олиб борган археолог А.А.Раимқулов изланишларида ҳам яққол намоён бўлади [6.33-45]. Масалан, Сабукра

яшаган Хузор, Хўжа Бузруктепа ўрнида бўлганлиги ҳақиқатга жуда яқин. Чунки тарихчи Ат-Табарийда Сабукра яшаган қалъа манбаларда “забт этиб бўлмас қалъа” деб таърифланган, Археологлар юқорида таъкидлаган Мардтепа ёдгорлиги эса ўзининг мўъжазгина майдони билан бунга даъвогарлик қила олмайди. Хўжа Бузруктепа эса Ғузор воҳасининг энг йирик ёдгорликларидан бири бўлиб, марказида томонлари 170x170 м га, баландлиги 12 м тенг бўлган улкан қалъа бўлган. Мутахассислар томонидан арк деб ҳисобланган тепалик қалъанинг ташқарисида, ундан 50-60 м масофада жойлашганлиги қайд этилган. Дастлабки ўтказилган археологик тадқиқотлардан маълумки, аксарият ҳолларда арк шаҳарларнинг бир чеккасида, баъзилари эса марказида ҳам жойлашганлиги ҳам қайд этилган. Бу ерда эса тепалик алоҳида, шаҳардан маълум масофада ташқарида жойлашган. Бу ҳолат шаҳар мудофаасининг кучсизланишига олиб келади. Шунинг учун бу тепаликни арк харобалари деб қабул қилиш ноўрин. Қалъа ташқарисидаги бу тепалик улкан ибодатхонанинг харобалари бўлиши ҳам мумкинлиги айтилади, бу эса ҳақиқатга бироз яқинроқ. Шу ўринда биз манбаларда қайд этилган “Искифағн” сўзининг этимологияси “ибодатхона” ёки яъни “улкан ибодатхона” маъносини англатишини ёдга олсак, “Искифағн”, яъни “улкан ибодатхона” деб мана шу тепалик ўрнидаги иншоот айtilган бўлиши ҳам мумкин.

IX-X асрларга келиб эса, қалъа шаҳарга айланган. Бу даврда унинг рабоди шаклланган ва шаҳарнинг умумий майдони 100 гектардан ошиқ бўлган. Айтишларича рабоднинг бир қисми ҳозирда Хўжа Бузруктепа шаҳридан 700 м жанубда жойлашган Ваҳмтепа номли ёдгорлик сифатида сақланиб қолганлиги таъкидланади. Бир вақтлар М.Е.Массон кўздан кечирган ва ёдгорликнинг тархига киритилган рабоднинг асосий қисми ўтган асрнинг 70-йилларида бузиб юборилганлиги айтилади. Шу нуқтаи назардан фикр юритсак Хўжа Бузруктепа арабларгача бўлган даврда ҳам Хузор (Ғузор) воҳасининг маркази бўлган деб айтиш мумкин. Хўжа Бузруктепа ўрта асрларга келиб шаҳристон ва рабоддан иборат йирик ўрта аср шаҳарига айланган. Араб сайёҳлари мана шу шаҳарга ташриф буюрганлар ва у мўғуллар истилосига

қадар Ғузор воҳасининг марказий шаҳри сифатида фаолият кўрсатганлигини таъкидлаган. Масалан бу ерда шаҳар арки кўзга ташланмайди. Бу ҳолат Саубахтапа учун ҳам хос эканлигини ҳисобга олиш ўринли ҳисобланади [7.45-46].

Қашқадарё воҳасида узоқ йиллар давомида олиб борилган археологик тадқиқотлар ва ўрта аср ёзма манбалари маълумотларидан маълумки, бу минтақада бир неча ўнлаб қадимий ва ўрта асрлар даври шаҳарлари фаолият кўрсатганлиги аниқланган. Узоқ йиллар давомида олиб борилган тадқиқотларда Жанубий Суғд шаҳарсозлик маданиятининг турли-туман хусусиятлари таҳлил қилинган. Жанубий Суғд ҳудуди қадимданок иккита вилоятга – Кеш (Китоб-Шаҳрисабз) ва Нахшаб-Насаф (Қарши) воҳаларига бўлинган. Бу икки воҳанинг турлича табиий-географик хусусиятларга эгаллиги қадимданок бевосита унинг шаҳарсозлик маданиятига, шаҳарларнинг жойлашув географиясига ҳам таъсир қилган. Кеш (Китоб-Шаҳрисабз, Яккабоғ, Чироқчи) воҳасининг катта қисми Ҳисор ва Зарафшон тоғларига яқин тоғолди ҳамда текислик ҳудудларда, турлича дарёлар йўналишларида жойлашган бўлсалар, Қарши воҳаси шаҳарлари эса атрофи сувсиз беадад чўл ва даштлар билан ўралган, асосан Қашқадарёдан сув ичадиган қафтдек текис воҳада жойлашгандир [8.144].

Жанубий Суғд шаҳарларининг жойлашув харитасига назар ташлайдиган бўлсак, Келиф ёки Керки томондан Жанубий Суғдга кириб келган карвон йўли устидаги биринчи манзил –бу Ўликтепа ўрнидаги шаҳар бўлган. Бу шаҳардан шимолга Самарқандга кетган йўл аввал 9 км масофада жойлашган Субахга борган ва ундан шимолга қараб йўналган, сўнгра Қашқадарё кечувидан ўтиб, унинг ўнг қирғоғига 600 м масофада жойлашган Қулоқлитепа (Нийоза)га етиб борган. Субах ва Қулоқлитепа (Нийоза) орасидаги масофа 22 км ни ташкил этади. Қулоқлитепа (Нийоза)дан чиққан йўл яйдоқ чўл орқали шимолга йўналиб 33 км масофада, Кумдарё соҳилида жойлашган Сариктепага етиб борган. Сариктепа биринчи марта А.С.Сагдуллаев томонидан фанга маълум қилинган ёдгорлик [9.27].

Умуман олганда Ғузор воҳасида жойлашган Хўжа Бузруктепа ёдгорлигида археологик қидирув ва қазув тадқиқотларини

олиб бориш Я.Ғуломов номидаги Самарқанд археология институти археолог олимларининг доимий эътиборида бўлиб келган. Шу сабабли ҳам ушбу юқоридаги муаммоларга оидлик киритиш мақсадида археология институти томонидан молиялаштириш асосида 2023 йилнинг сентябр-октябр ойларида Қашқадарё вилоятининг жанубий-шарқий қисми, Ғузор тумани Боташ МФЙнинг шарқий томонида жойлашган ҳозирда деярли қабристонга айланган Хўжа Бузруктепа ёдгорлигининг шаҳристон қисмидан ташқарида алоҳида жойлашган, кўриниши айлана шаклида бўлган, ўлчамлари 70x70 м, баландлиги 12 м бўлган тепаликда, режа асосида қазув тадқиқотлари олиб борилди [10.24-25].

НАТИЖАЛАР. Кўтарилган муаммонинг археологлар ўртасидаги муҳокамалари ва баҳс-мунозаралари бизда баъзи бир тушунмовчиликларга сабаб бўлди. Лекин Хўжа Бузруктепа ёдгорлигида олиб борилган қазув тадқиқотлари асосида ёдгорликнинг даврий санаси ва ривожланиш босқичларига бир мунча оидлик киритиш билан биргаликда, қалъа қачон шаҳар мақомига эга бўлганлиги тўғрисида маълумотлар олиш учун қазув ишлари ўтказилди. Қазув ишлари жараёнида дастлаб ўлчамлари (17x31x5см) бўлган пишган ғиштлар, юзга яқин сирланган ҳамда сирланмаган сопол бўлаклари, шиша қолба, металлга тақлид бутун кўза, археологик бутун сопол идиш (кўза), сандал ўчоқ очиб ўрганилди. Қазув ишлари давомида XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларига оид 10 га яқин қабрлар ҳам аниқланди. Сўнги қазув тадқиқотлари давомида шу нарсага гувоҳ бўлдикки, бу очилган қазишма майдонида қайд этилган девор қолдиқлари ҳамда турар жой биноларининг хоналарининг деворлари бўлиши мумкин, деган фикрдан узоқмиз. Лекин қазишманинг ғарбий томонида алоҳида тик қилиб терилган хом ғишт блокларининг жойлашишига қараганда бирор-бир миноранинг ташқи девори бўлиши мумкин деган фикрга ҳам келдик. Аслида ҳам шундай бўлиши мумкин, яна ҳам кейинги олиб бориладиган тадқиқотларда буни яққол кузатиш мумкин [11.28-30].

ХУЛОСА.

- Хўжа Бузруктепа ёдгорлиги Қашқадарё вилояти Ғузор туманининг марказидан 12 км

узоқликда, Халқобод қишлоғининг шимолий худудида жойлашган мажмуа ҳисобланади.

- Юқорида қадимшунос археологлар томонидан қайд этилган кўп фикр ва аниқ бўлмаган мулоҳазаларга ойдинлик киритиш мақсадида Хўжа Бузруктепа ёдгорлигида қазув тадқиқотлари олиб борилди.

- Белгиланган майдонда олиб борилаётган қазишма ишлари давомида чим қатлам олинди, сўнгра қазув ишлари пастга томон давом эттирилди. Қазишмада чуқурлиги 0,60 см га етганда, 10 га яқин қабрлар қайд этилди. Аниқланган қабрлар тахминан XIX аср охири XX аср бошларига оид бўлиб, улар очиб ўрганилди ва аниқланган нам ҳолатдаги суяк қолдиқлари бошқа жойга ўтказиб кўмилди.

- Тадқиқотлар пастга қараб давом эттирилиш натижасида қазув майдонининг ғарбий томонидан ёйсимон кўринишга эга бўлган, хом ғишт блоклардан тик қилиб терилган иншоот аниқланди, иншоот тахминан миноранинг ички томони бўлиши ҳам мумкин деган фикрга келинди.

- Тадқиқотлар давомида қазишма майдонининг шимоли-ғарбий чекка қисмидан девор қолдиқлари, марказига яқин жойда, пишган ғишдан қурилган сандал ўчоқ аниқланди. Шулар қаторида металлга таклид қилиб ясалган бутун сопол идиш, шишадан ясалган кичик қолба, мис танга, ҳар хил ўлчамдаги пишган, хом ғишлар ва бошқа археологик ашёлар йиғиб олинди.

- Ўтказилган тадқиқотлар натижасига кўра Хўжа Бузруктепа ёдгорлигининг очиб ўрганилган худудидаги меъморий иншоот (девор, пол, хом ғишт), қолдиқлари ва топилган археологик ашёлар асосида мажмуани тахминан XI-XII асрларга оид бўлиб, айнан шу даврда Хўжа Бузруктепа шаҳар мақомига эга бўлган деган хулосага келинди. [12.31].

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Массон М.Е. Работы Кешской археолого-топографической экспедиции (КАТЭ) по изучению восточной половины Кешской области. УзССР 1966 г. Археология Средней Азии. Сборник научных трудов ТашГУ, №533, Ташкент, 1977.
2. Сулейманов Р.Х. Древний Нахшаб. Ташкент, 2000.
3. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Сочения I. М., 1963.
4. Жўраев А. Ғузур тарихи, Тошкент, 2018.
5. Лунина С.Б. Города Южного Согда, Ташкент, 1984.
6. Раимкулов А.А., Нуриддинов Ҳ.Н., Халилов Ж.И., Тошев А.Я., Эгамбердиев Ф.П., Юсупов И. Қашқадарё вилояти Ғузур туманида 2015 йилда олиб борилган археологик қидирув тадқиқотлари ҳисоботи. -Самарқанд, 2016.
7. Массон М.Е. Столичные города в области низовьев Кашкадарьи с древнейших времен (Из работ Кешской археолого-топографической экспедиции ТашГУ (1965-1966 гг)). Ташкент, 1973.
8. Раимкулов А.А. Қашқадарё воҳасининг ўрта аср шаҳарлари. Қарши, 2018.
9. Ртвеладзе Э.В., Сағдуллаев А.С. Памятники минувших веков, Ташкент, 1986.
10. Суюнов С.С. Ғузур туманининг суғорилиш тарихи тўғрисида // Хоразм Маъмур академияси ахборотномаси, Хива, 5/2-2022.
11. Суюнов С.С. Қашқадарё воҳасида ирригация ишлари билан боғлиқ муаммоларнинг ҳал этилиши тўғрисида // ҚарДУ хабарлари, махсус сон, Қарши-2022.
12. Суюнов С.С., Омонов Д., Каримов И. 2023 йилда Қашқадарё вилояти Ғузур тумани Хўжа Бузруктепа ёдгорлигида олиб борилган археологик қазув тадқиқотлари. Ўзбекистонда археологик тадқиқотлар 2023-йил. Самарқанд, 2024.

